

Mikaël Nichanian

Zniszczyć Ormian

Historia ludobójstwa

Przełożył z języka francuskiego
PIOTR RAK

WYDAWNICTWO
MAREK DEREWIECKI
KĘTY 2020

Tytuł oryginału
Détruire les Arméniens. Histoire d'un génocide

© Presses Universitaires de France/Humensis, 2015
© 2020 for the Polish translation by Piotr Rak
© 2020 for the Polish edition by Wydawnictwo Marek Derewiecki

Wydanie pierwsze

Recenzenci: *dr hab. Hubert Łaskiewicz,*
dr hab. Mariusz Korzeniowski

Przełożył: *Piotr Rak*

Redakcja naukowa i korekta: *Teresa Dziemińska*

Projekt okładki i łamanie: *PA*

Druk i oprawa: Drukarnia Wielkopolska sp. z o.o.
ul. Dziewińska 41
60-178 Poznań

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
pochodzących z Funduszu Promocji Kultury

**Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego.**

Ouvrage publié avec le concours du Ministère français chargé de la Culture – Centre national du livre
Książka wydana dzięki wsparciu francuskiego Ministerstwa Kultury – Narodowego Instytutu Książki

Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français.
Książkę wydano dzięki dofinansowaniu Instytutu Francuskiego, w ramach programów
wsparcia wydawniczego.

Na okładce wykorzystano zdjęcie z roku 1915, *Ormianka nad ciałem zmarłej córki.*

ISBN 978-83-66315-30-3

WYDAWNICTWO MAREK DEREWIECKI

ul. Szkotnia 29a, 32-650 Kęty
tel./fax 33/8454149, 603931607
e-mail: wydawnictwo@derewiecki.pl
Księgarnia: www.derewiecki.pl
Dystrybucja: tel. 502637305

Przedmowa wydawcy

Medz Jeghern, czyli „ormiański holokaust”

Historia XX wieku pamięta akty ludobójstwa zmierzające do eksterminacji całych narodów. Pierwszym była masakra Ormian, najstarszego chrześcijańskiego narodu świata, rozpoczęta w 1915 roku, którą autor książki *Zniszczyć Ormian. Historia ludobójstwa*, Mikaël Nitchanian porównuje z zagładą Żydów w czasie II wojny światowej. Eksterminacja nosiła znamiona czystek etnicznych i religijnych, przeprowadzona została systematycznie, z ideologiczną determinacją; ofiarami byli chrześcijanie, przede wszystkim obywatele Imperium Osmańskiego: Ormianie, a także Grecy (zwłaszcza z regionu Pontu nad Morzem Czarnym) i Chaldejczycy¹. Sprzyjała jej trwająca Wielka Wojna oraz młodoturecki nacjonalizm. Bestialstwo oprawców nie знаło granic, wiązało się z wypędzeniem ludzi z domów, niszczeniem i grabieżą ich mienia, deportacjami i kolonizacją zajętych terenów. W trakcie pacyfikacji mężczyzn najczęściej zabijano na miejscu, a kobiety i dzieci skazywano na morderczą wędrówkę na Pustynię Syryjską, w trakcie której umierały z pragnienia, głodu i wycieńczenia. Aktem miłosierdzia ze strony muzułmańskich żołnierzy było dobijanie ofiar. Wielu Ormian, dla ratowania życia, zdecydowało się na konwersję na islam.

Dzieło stanowi inwokację, świadectwo historyczne wydarzeń, które naznaczyły cały XX wiek piętnem barbarzyńskiego ludobójstwa, czystek etnicznych i religijnych, cierpienia bezbronnych i niewinnych ofiar

¹ Współcześnie Chaldejczycami (lub Asyryjczycami) nazywa się chrześcijański lud, zamieszkujący głównie Turcję, Irak, Iran i Syrię. Chaldejczycy mieszkają także w diasporach na terenie krajów Europy Zachodniej, Stanów Zjednoczonych, Kanady i Australii.

nacjonalizmów i totalitarnych ideologii. Autor, z naukową precyzją, w oparciu o bogate źródła archiwalne, relacje i literaturę rysuje przed czytelnikiem przerażający obraz zagłady blisko dwóch milionów ludzi. Turcja do dziś wypiera się tej zbrodni.

*

Monografia historyczna Mikaëla Nchaniana obejmuje okres od końca XIX wieku (schyłek Imperium Osmańskiego, próby jego modernizacji i pojawienie się „kwestii ormiańskiej”) do momentu dojścia do władzy Mustafy Kemala w roku 1923. Autor przedstawia ciąg pogromów Ormian z lat 1894–1896 (za autorytarnych rządów Abdulhamida II), masakr w Adanie w roku 1909, ludobójstwa z 1915 oraz masakr na Kaukazie w 1918 roku.

Autor drobiazgowo zrekonstruował następstwo wydarzeń i przedstawił zazębiające się czynniki strukturalne, które doprowadziły najpierw do pogromów, a potem do ludobójstwa. Były to: po pierwsze, zagrożenia geopolityczne ciężące nad Imperium Osmańskim, tak na zachodzie, jak i na wschodzie; po drugie, endemiczny status niższości właściwy wspólnotom chrześcijańskim na ziemiach islamu oraz postrzeganie ich przez muzułmanów jako „piątej kolumny” mocarstw zachodnich i Rosji; po trzecie, nacjonalistyczną ideologię Komitetu Jedności i Postępu² zainspirowaną zarówno rewolucją francuską, jak i niemieckim nacjonalizmem, głoszoną przez młodych oficerów armii osmańskiej; po czwarte, pozycja finansowa chrześcijan, którzy kontrolowali znaczną część gospodarki, zwłaszcza w dziedzinie handlu i rzemiosła. W końcu także, specyficzne

² Osmańskie Stowarzyszenie Jedności i Postępu, w skrócie zwane Komitetem Jedności i Postępu (KJP), założone zostało w roku 1907 w Salonikach przez grupę wojskowych. Wywodziło się z tajnej organizacji, powołanej przez kilku studentów w roku 1899, mającej na celu detronizację Abdulhamida II, przywrócenie konstytucji z roku 1876, modernizację państwa na wzór europejski oraz obronę jego integralności etniczno-religijnej. Upatrując wrogów Turcji w wielkich mocarstwach, a wewnątrz państwa w chrześcijanach, nabrał charakteru nacjonalistycznego. Wraz z programem Młodej Partii Tureckiej, wchodzącej w jego skład, przyjął założenia nazwane ideologią młodoturecką. Komitet rozwiązano po I wojnie światowej w roku 1918.

okoliczności I wojny światowej, podczas której Turcja sprzymierzyła się z Austro-Węgrami i Niemcami przeciwko krajom zachodnim i Rosji.

Równoczesne pojawienie się wspomnianych czynników doprowadziło do demoralizacji ludności muzułmańskiej (wojna zazwyczaj wyzwala najgorsze instynkty u żołnierzy jak i ludności cywilnej), która dokonywała grabieży dóbr należących do jej chrześcijańskich sąsiadów. Rezultatem wymienionych okoliczności była decyzja rządu osmańskiego o ostatecznej eksterminacji Ormian w zaplanowany i metodyczny sposób. Wielu historyków podkreśla, że do ludobójstwa Ormian doprowadziła nowoczesna utopia nacjonalistyczna połączona z tradycyjnymi uprzedzeniami religijnymi.

Najważniejszą z przyczyn koniunkturalnych wydaje się powolny upadek Imperium Osmańskiego, którego terytorium radykalnie kurczyło się po okresie apogeum, przypadającym na XVI wiek. Z punktu widzenia Sztambułu, zasadnicze niebezpieczeństwo czyhało ze strony narodów chrześcijańskich na Bałkanach oraz mocarstw chrześcijańskich na Zachodzie i na Wschodzie, które wspierały walkę chrześcijan na Bałkanach i na Zakaukaziu, ale także – ze względów strategicznych – aspiracje nietureckiej ludności muzułmańskiej, arabskiej czy kurdyjskiej. Imperium Osmańskie stanęło zatem przed podwójnym wyzwaniem: wewnętrznej modernizacji, aby móc stawiać czoło armiom europejskim oraz zduszenia dążeń niepodległościowych populacji nietureckich, muzułmańskich, a także chrześcijańskich. Wśród tych ostatnich Ormianie stanowili największe zagrożenie – z rzeczywistych i wyimaginowanych przyczyn. Przywódcy osmańscy dostrzegali ich przewagę demograficzną wśród mieszkańców sześciu wilajetów (Wan, Bitlis, Mamuret-ul-Aziz, Erzurum, Diarbekir i Siwas), położonych na wschodzie, w pobliżu granicy z Rosją, anektującą permanentnie ziemie Zakaukazia. Moskwa nie kryła zresztą zamiaru zajęcia cieśnin i Konstantynopola – miasta, które traktowała jako duchową kolebkę cywilizacji prawosławnej. Próbę realizacji tego planu podjęła już na początku drugiej połowy XIX wieku, wywołując wojnę krymską (1853–1856).

Narrację historyczną autor rozpoczyna od rządów sułtana Abdulhamida II, który objął tron po odsunięciu od władzy swego brata Murada V, w roku 1876. Panował do roku 1909, kiedy po władzę sięgnęli młodoTurcy. Pomimo prób reformowania kraju (*tanzymat*) w celu zniwelowania zaopóźnienia wojskowego i przemysłowego, nowy sułtan przejął panowanie

nad imperium znajdującym się na skraju przepaści. Rosja wypowiedziała mu wojnę i przyszła z pomocą Serbii w roku 1877, a także ruszyła do ofensywy we wschodniej Anatolii. Gdy oddziały carskie podchodziły do przedmieść Konstantynopola, Abdulhamid II musiał podpisać traktat w San Stefano (1878), a następnie traktat berliński.

Oba traktaty stanowiły przyczynek do zainicjowania „kwestii ormiańskiej”. Na mocy traktatu z San Stefano władze tureckie zobowiązały się bowiem do przeprowadzenia reform w „prowincjach ormiańskich” (w sześciu wilajetach anatolijskich), pod protektorem Rosji, przez co Armenia stała się nową stawką zmagania rosyjsko-osmańskich, po Bałkanach i cieśninach. Natomiast traktat berliński – podpisany kilka miesięcy później w celu powstrzymania postępów Rosji we wschodniej Anatolii, które niepokoiły Brytyjczyków – nadawał Ormianom „zbiorową gwarancję” bezpieczeństwa. Wielkie mocarstwa jednak nie były w stanie wypełnić mandatu ochrony mniejszości ormiańskiej. Pierwszy traktat stawiał Ormian w roli sprzymierzeńców mocarstw, które pragnęły podzielić między siebie Imperium Osmańskie, a drugi pozbawiał ich efektywnej interwencji ze strony tychże mocarstw. To wystawiło Ormian na działania odwetowe ze strony sułtana, który, zniósłszy konstytucję z roku 1876, „nawrócił się” na autorytarny panislamizm.

W proroczym przemówieniu z 21 lipca 1878 ormiański patriarcha Konstantynopola mówił o tym, że „Ormianie znikną jako naród”. Władze w Stambule zmierzały w tym kierunku: uchodźcy muzułmańscy z Bałkanów i Kaukazu byli osiedlani we wschodniej Anatolii po to, by zburzyć równowagę demograficzną, wspólnoty ormiańskie stały się celem aktów przemocy i grabieży, władze osmańskie zaczęły zachęcać do pogromów, czy wręcz je organizowały. Od roku 1894 do 1896 w masakrach zamordowano dwieście tysięcy Ormian: pięćdziesiąt tysięcy zginęło z głodu, sto tysięcy szukało schronienia za granicą, a pięćdziesiąt tysięcy kobiet i dzieci uprowadzono. Liczba muzułmanów w Anatolii wzrosła za sprawą przymusowych konwersji.

Ponieważ pogromy z lat 1894–1896 pozostały bez konsekwencji dla sprawców (ze względu na sytuację międzynarodową), recydywa stała się jak najbardziej możliwa. Tym bardziej że władze osmańskie wciąż dręczyły lęk przed „bałkanizacją” Anatolii i wizją Armenii niezależnej lub pod kontrolą Rosji. Objęcie władzy przez młodoturków bynajmniej nie usunęło tego lęku, a wręcz przeciwnie. W sposób paradoksalny młodoturcy,

z jednej strony inspirowali się chrześcijańską Europą w swym pragnieniu modernizacji państwa, a z drugiej odrzucili chrześcijan osmańskich (*zimmi*), wśród których większość stanowili Ormianie. Działacze KJP podziwiali rewolucję francuską, często należeli do masonerii, interesowali się medycyną, nauką i przemysłem; chcieli nade wszystko ocalić Imperium Osmańskie – które nie było wówczas etnicznie wyłącznie tureckie – poprzez „oczyszczenie” go z elementów niemuzułmańskich oraz unowocześnienie. Stąd wynikała ich programowa antynomia: byli postępowi na zewnątrz i totalnie nacjonalistyczni w stosunkach wewnętrznych. Ów „imperializm muzulmański” stał na granicy pomiędzy dotychczasową formą monarchiczną, z definicji heterogeniczną na płaszczyźnie etniczno-religijnej, a stopniowo kształtującą się formą narodową, dążącą do homogeniczności. W latach 1908–1914 młodoturcy zaznali wzlotów i upadków w polityce, ale ich znaczenie nieustannie rosło, nawet wówczas, gdy znajdowali się w opozycji. Nie sposób przytoczyć wszystkich ważnych wydarzeń i zwrotów, które naznaczyły drogę do demokratyzacji życia politycznego Imperium Osmańskiego pomiędzy nieudanym wojskowym zamachem stanu dokonany przez młodoturków w roku 1908 (pozwolił on wszakże przywrócić konstytucję z roku 1876), a ich powrotem do władzy w wyniku kolejnego zamachu stanu, w styczniu 1913 roku. Jednakże sułtanat został zniesiony dopiero przez Mustafę Kemala w listopadzie 1922 roku, a kalifat (odnoszący się do funkcji religijnej) – w marcu 1924. Proklamowanie republiki tureckiej nastąpiło w październiku 1923 roku.

Okres pomiędzy nieudanym zamachem stanu z roku 1908 a ludobójstwem w roku 1915 został naznaczony masakrami w Adanie oraz nasileniem napięć wewnętrznych i zewnętrznych, które doprowadziły do wzmożenia eksterminacyjnej retoryki. W okresie tym młodoturcy dzierżyli pełnię władzy. To oni, po usunięciu Abdulhamida II w roku 1909, za panowania Mehmeda V, wzięli na siebie odpowiedzialność polityczną za ludobójstwo i stali się jego organizatorami. Dlatego niektórzy z nich zostali osądzeni i skazani przez rząd Mehmeda VI w roku 1918 za eksterminację Ormian.

W międzynarodowym kontekście rosnących zagrożeń i przy nasilającym się poczuciu „oblężonej twierdzy”, ruch młodoturecki zradykalizował swą ideologię i praktykę czystek etniczno-religijnych stosowaną na terytorium osmańskim znajdującym się jeszcze pod kontrolą władz.

Wojny bałkańskie (1912–1913) zakończyły się odłączeniem Macedonii i dały niezależność Albanii, wywołały także masowy napływ uchodźców. Jednym z pierwszych działań mających na celu integrację kraju był program „gospodarki narodowej”, polegający na bojkocie kupców i rzemieślników chrześcijańskich, a którego faktycznym celem było odebranie wspólnotom chrześcijańskim, szczególnie ormiańskim i greckim, środków rozwoju ekonomicznego. Najważniejszym celem była wszakże „turkizacja” sześciu wilajetów na Wyżynie Anatolijskiej, gdzie popełniono najwięcej masowych zbrodni.

Przystąpienie Imperium Osmańskiego do wojny po stronie Niemiec i Austro-Węgier miało służyć, jak się wydaje, osiągnięciu celów strategicznych zewnętrznych i wewnętrznych. Z perspektywy zewnętrznej, pozwoliło ono korzystać ze wsparcia jednego z wielkich mocarstw (Niemiec) i powstrzymać ambicje rosyjskie; zaś z perspektywy wewnętrznej – zrealizować czystkę etniczną bez narażania się na interwencję mocarstw. Wszystkie okoliczności sprzyjały temu, by – w strachu przed rozczłonkowaniem imperium i przy kanonadzie armat – dokonać „turkizacji” ziem osmańskich. Jak powiedział minister spraw wewnętrznych Mehmet Talaat: „Praca, którą trzeba wykonać [eliminacja Ormian] powinna być wykonana teraz; po wojnie będzie za późno”.

Od rozpoczęcia wojny podejmowano działania związane z eksterminacją. Rozbrajano żołnierzy *zimmi* zgrupowanych w „batalionach robotniczych” lub dokonywano rekwizycji wojennych, które prowadziły do zwykłej grabieży kupców i rzemieślników greckich i ormiańskich. Jednocześnie nieregularne oddziały Organizacji Specjalnej (*Teshkilati Mahsusa*), składające się z wypuszczonych z więzień przestępców, otrzymały zadanie operacyjnego zrealizowania ludobójstwa.

Pierwsze masakry miały miejsce na początku roku 1915 w wilajecie Wan, którego przywódcy osmańscy bardzo się obawiali, ze względu na bliskość Rosji i wartość bojową jego mieszkańców, w większości Ormian. Zatrzymanie przedstawicieli ormiańskiej elity w Stambule nastąpiły kilka dni później, 24 kwietnia³. Po zamordowaniu lokalnych przywódców ormiańskich w Wan, w mieście zaczął organizować się opór, który w Stambule przedstawiano jako „powstanie ormiańskie”. Wbrew

³ Ten dzień, 24 kwietnia (*Medz Jeghern*), został ustanowiony przez Ormian dniem pamięci o ofiarach zagłady z roku 1915.

przewidywaniom obrońcom udało się stawić czoło armii osmańskiej, a nawet na krótko wejść w kontakt z armią rosyjską, co jeszcze bardziej zaogniło pogłoski o spisku ormiańskim. Wojska rosyjskie w końcu zajęły Wan i pozostały tam do roku 1918, kiedy to ZSRS podpisał traktat w Brześciu Litewskim. Na zajętych przez wojska rosyjskie terenach Ormianie dokonywali krwawego odwetu na osmańskich muzułmanach.

Zagładę chrześcijan prowadzono metodycznie na pozostałych terytoriach imperium. Kolejne fazy procesu to: deportacje, różne sposoby eksterminacji, kolonizacja zajętych terenów, wreszcie rozciągnięcie tych działań na Kaukaz. Imperium Osmańskie walczyło na czterech frontach, a wypowiadając wojnę totalną domniemanym wrogom wewnętrznym, otworzyło niejako piąty front. Proces ludobójstwa był wszędzie podobny, choć istniały różnice między działaniami na wschodzie i na zachodzie imperium. Pozostali przy życiu mężczyźni, kobiety i dzieci, których nie porwano lub nie sprzedano po drodze, pozostawali w obozach, gdzie umierali z głodu lub byli mordowani. Na Pustyni Syryjskiej, szczególnie w Der Zor, zmarło sześćset tysięcy ludzi. Mehmet Talaat napisał w jednym z telegramów, w lipcu 1915 roku: „Celem deportacji jest ostateczne rozwiązanie kwestii ormiańskiej”. Z dwóch i pół miliona Ormian osmańskich życie straciło dwie trzecie. Ocaleni z ludobójstwa, którzy szukali schronienia na Kaukazie, padli ofiarą masakr w roku 1918, kiedy armia osmańska zapuściła się na te tereny po zawarciu traktatu brzeskiego. Około dwa miliony kobiet i dzieci zostało uprowadzonych i „zislamizowanych”. Liczba ofiar ludobójstwa wśród Chaldejczyków sięgnęła dwustu tysięcy.

Warto zauważyć różnicę w podejściu władz osmańskich do Ormian ze wschodu w porównaniu do ich rodaków z zachodu imperium: mieszkańców sześciu wilajetów (zwłaszcza Bitlis, a także Musz) potraktowano z niesłychaną brutalnością. Mężczyzn mordowano, kobiety i dzieci polewano ropą i podpalano. Okrucieństwo przybrało niewyobrażalne rozmiary, a śmiertelność – także wśród wysiedlonych – przewyższała tę pośród Ormian z zachodu. Na zachodzie imperium lęk przed tym, że wszystko się wyda, skłaniał władze do większej ostrożności, także ze względu na tamtejsze ocalałe elity ormiańskie, które mogły zanieść wiadomość o masakrach międzynarodowej opinii publicznej. Dlatego przybyłych do Stambułu uchodźców ze wschodu dyskretnie wyłapywano i eliminowano.

Zagrabione lub skonfiskowane Ormianom dobra materialne, częściowo przejęło państwo, a częściowo lokalna ludność. Niektóre wielkie rodziny tureckie zbudowały swój majątek dzięki przywłaszczeniu zrabowanego majątku ofiar zagłady.

*

Zbieżność sytuacji Żydów w Europie Środkowej i położenia Ormian osmańskich były oczywiste dla Niemców na tyle, że ambasador Niemiec w Konstantynopolu, Hans von Wangenheim, w październiku 1915 roku zasugerował w żartach ambasadorowi amerykańskiemu Henry'emu Morgenthau'owi, który z pochodzenia był niemieckim Żydem, ażeby Ormian deportować do Polski, a polskich Żydów do Imperium Osmańskiego, gdyż według niego „Żydzi polscy są obywatelami niepożądanymi na granicy niemieckiej”. Ten przykład dobrze ilustruje bliski związek integralnego nacjonalizmu z radykalnym rasizmem w przypadku osmańskim i niemieckim.

Ludobójstwo Ormian i ludobójstwo Żydów łączy wiele wspólnych cech i analogii. Hitler zadeklarował, iż przy planowaniu eksterminacji europejskich Żydów inspirował się ludobójstwem Ormian. Nie negując specyfiki właściwej każdemu ludobójstwu, autor książki szuka punktów łączących je i proponuje wspólną wykładnię. Stwierdza, iż: „odczucie radykalnego zaburzenia porządku społecznego mogło zatem sprzyjać trwałemu skierowaniu urazy na grupę zdominowaną, którą uważano za odpowiedzialną za totalne zagrożenie zewnętrzne wiszące nad grupą dominującą. Perspektywa ta pozwala wyróżnić główne elementy niezbędne do uruchomienia procesu ludobójstwa: racjonalne zaplanowanie eksterminacji przez państwo oraz «totalizację» społeczeństwa”. Autor podkreśla, w socjologicznej analizie, że procesy ludobójcze nie mają w sobie nic z „napadów szaleństwa”, niemożliwych do przewidzenia i nieuporządkowanych. Wręcz przeciwnie, są one skutkiem czy zwieńczeniem długich i jawnych procesów, w których w mniej lub bardziej bezpośredni i aktywny sposób uczestniczą szerokie rzesze społeczeństwa. Posiłkuje się przy tym sformułowaną przez Rafała Lemkina⁴ teorią ludobójstwa,

⁴ Rafał Lemkin (1900–1959) – polski prawnik pochodzenia żydowskiego, zajmujący się prawem karnym. Stworzył pojęcie „ludobójstwa” i projekt konwencji

Spis treści

Przedmowa wydawcy. <i>Medz Jeghern</i> , czyli „ormiański holokaust” ...	3
Wprowadzenie	17
Uwagi wstępne	23
Rozdział I. Początek „kwestii ormiańskiej” za Abdulhamida II (1878–1908)	25
Wspólnoty niemuzułmańskie w Imperium Osmańskim	25
Zmierzch Imperium Osmańskiego i próby modernizacji	28
Kryzys z lat 1875–1878 i traktat berliński	32
Następstwa traktatu berlińskiego w polityce wewnętrznej Imperium Osmańskiego	36
Ormiańskie partie polityczne	41
Polityka ormiańska sułtana	44
Wymiar międzynarodowy pogromów z lat 1894–1896	51
„Kwestia ormiańska” i „sześć wilajetów” (1878–1908): batalia o liczby i granice	56
Rozdział II. Młodoturcy i ich droga ku władzy (1908–1914)	60
Faza rewolucyjna (1889–1908)	60
„Rewolucja” z roku 1908	66
Opozycja wobec KJP i kontrewolucja z roku 1909	69
Aspiracje totalitarne: „gospodarka narodowa” i „turkizacja” ...	72
Relacje między KJP a Ormianami w latach 1908–1909	74
Wojny bałkańskie (1912–1913)	81
„Brutalizacja” i nacjonalizm integralny	84
Kwestia „reform” ormiańskich w latach 1913–1914	86

Rozdział III. Przystąpienie do wojny	
a logika ludobójstwa (1914–1915)	93
Udział Imperium Osmańskiego w I wojnie światowej	93
Pierwsze operacje wojskowe (listopad 1914–styczeń 1915)	100
Dyskusje w łonie KJP o eksterminacji Ormian	
(styczeń–marzec 1915)	104
Pierwsze kroki przeciwko Ormianom	
(sierpień 1914–kwiecień 1915)	106
Obrona Wan (20 kwietnia 1915)	110
Aresztowanie osobistości ormiańskich w Stambule	
(24 kwietnia 1915)	112
Proces przywódców Hynczaku (28 kwietnia 1915)	113
Postawa ludności ormiańskiej: zdrada czy uległość?	115
Rozdział IV. Proces ludobójstwa: deportacja, eksterminacja,	
kolonizacja (1915–1918)	118
Pierwsza faza ludobójstwa (1915)	118
Studium przypadków: wilajet Bitlis, Konstantynopol,	
zachodnia Anatolia	122
Prowincja Bitlis	122
Konstantynopol, Smyrna i Kutahya	127
Turecka opozycja wobec programu eksterminacji	130
Prowincje zachodnie (Tracja, regiony Izmit i Bursa)	132
Druga faza ludobójstwa: eksterminacja na pustyni (1916)	135
Proces ludobójstwa a radykalizacja	137
Aspekt ekonomiczny procesu ludobójstwa	139
Polityka unionistów wobec innych narodów nietureckich	141
Grecy	142
Ludność asyryjska i chaldejska	145
Uchodźcy z Bałkanów, Kurdowie i Kaukazczycy	
w służbie „turkizacji”	146
Sytuacja wojskowa na froncie wschodnim	
w latach 1915–1917	148
Ofensywa osmańska we wschodniej Anatolii	
i na Kaukazie (1918)	150
Masakry Ormian na Kaukazie (1918)	152
Bilans: szacowanie liczby ofiar	155
Ocaleni z ludobójstwa	158

Rozdział V. Turcja po I wojnie światowej:	
kwestia odpowiedzialności	161
Skutki wojny i bilans polityki unionistycznej	161
Kwestia odpowiedzialności: proces unionistów (1919–1920)	165
Jaką wartość miały owe procesy?	174
Postawa społeczeństwa muzułmańskiego wobec ludobójstwa Ormian	179
Walka zbrojna unionistów przeciwko podziałowi Anatolii	183
Mustafa Kemal a unioniści	189
Bilans polityki unionistycznej (1914–1922)	192
Podsumowanie	194
Warunki możliwości ludobójstwa	194
Kluczowe dziedzictwo Abdulhamida II	195
Ideologia unionistyczna a kontekst wojny	196
Dziedzictwo procesu ludobójstwa	206
Bibliografia	209
Monografie dostępne w języku polskim	209
Dzieła cytowane bądź przywołane w książce	209
Indeks geograficzny	223
Indeks osób	228